

Ljevica u postkomunizmu

NENAD ZAKOŠEK*

Sažetak

Propast komunističkih sustava doveo je do krize identiteta kao i krize političke djelotvornosti ljevice ne samo u Istočnoj Europi, nego i na Zapadu. Autor pokazuje da su u toj situaciji postali upitni svi elementi tradicionalnog lijevog identiteta. To važi kako za političke sadržaje, koji su bili zajednički svim lijevim snagama (primat ekonomije, odbacivanje privatnog vlasništva i tržišta, egalitarizam, kolektivizam i filozofija napretka), tako i za sadržaje oko kojih su nastale temeljne diferencijacije unutar ljevice (internacionalizam i nacionalizam, parlamentarna demokracija, odnos prema nasilju, reforma ili revolucija). Autor zaključuje da je zbog kompleksne strukture problema s kojima se danas susreću podjednako lijeve stranke kao i drugi politički akteri malo vjerojatna pojava sveobuhvatnoga lijevog političkog programa, već valja očekivati samo parcijalne programske pomake.

Točno dvjesto godina nakon Francuske revolucije, koja je utemeljila suvremeno razumijevanje političkog prostora pomoću dihotomnih pojmova ljevice i desnice, dogodio se spektakularni slom komunističkih poredaka. Postkomunističko razdoblje obilježeno je, između ostaloga, krizom lijevih stranaka i pokreta. Jedna od posljedica te krize je i djelomična upitnost odrednica lijevo-desno kao orijentira u političkom prostoru. Pritom valja naglasiti da kriza ljevice nije karakteristična samo za europski Istok. Većina lijevih stranaka i organizacija u Zapadnoj Europi suočile su se, na manje ili više dramatičan način, s pitanjem vlastita identiteta kao i s gubitkom biračke podrške. Ovakav razvoj u posljednjih nešto više od pola desetljeća tvori pozadinu na kojoj valja istražiti različite dimenzije krize ljevice. U svom bih se prilogu htio pozabaviti tim pitanjem prije svega tako što ću ispitati koje se političke vrijednosti i programatski ciljevi nakon sloma komunizma na smisljen način mogu odrediti kao *lijevi*. Takva je analiza pretpostavka za razmišljanje o mogućnostima razrješenja krize ljevice te o njezinim izgledima u budućnosti.

*Nenad Zakošek, docent Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu na predmetu Teorije društvenog razvoja.

1. *What's left?*

Nastojeći se približiti pitanju što znači odrednica *lijevo* u postkomunizmu, valja preliminarno razjasniti jednu terminološku nedoumicu. Je li za razumijevanje političkog prostora u postkomunističkim političkim sustavima u Europi uopće potreban tako apstraktan i sadržajem siromašan pojam kao što je *ljevica*? Ne bi li bilo bolje sasvim odustati od tog pojma te rabiti samo oznake za pojedine posebne političke orijentacije unutar lijevoga stranačkog spektra, poput socijaldemokrata, socijalista, komunista ili neo/postkomunista? No takav bi se pokušaj vrlo brzo suočio s istim problemom koji je prisutan i kod pojma *ljevica*. Nijedno od tradicionalnih određenja tih političkih orijentacija nije danas više izvjesno, sve političke podjele na ljevici, koje su koliko-toliko funkcionirale do 1989., postale su danas upitne. Osobito je pojam socijaldemokracije doživio raznolike metamorfoze i postao predmetom svojevrsnog “varanja etiketama”. U mnogim postkomunističkim zemljama pojavilo se više stranaka sa socijaldemokratskom etiketom, koje se međusobno nepomirljivo suprotstavljaju: nereformirani i reformirani bivši komunisti, povijesne socijaldemokratske stranke, koje su preživjele u emigraciji, te novoosnovane stranke koje su najčešće prisutne samo na margini političke scene. Slične se pojave mogu zamijetiti i u Zapadnoj Europi (Italija, Portugal).¹

U takvoj situaciji sadržajne upitnosti tradicionalnih političkih naziva pojam *ljevica* upravo kao najopćenitiji ima prednost. Riječ je o pojmu koji se, kao jedan pol dihotomnog para lijevo-desno, usprkos svojoj neodređenosti održao u političkom životu većine europskih političkih sustava. Talijanski politolog i teoretičar prava Norberto Bobbio u svojoj je izuzetno popularnoj knjizi *Destra e sinistra* ustvrdio da je održavanje terminološke dijade lijevo-desno i u promijenjenim uvjetima izraz potrebe sudionika političkog života za “redukcijom kompleksnosti” političkih pojava i pozicija u političkom prostoru. Zajedno sa sličnim terminološkim dijadama (poput opreka gore-dolje, napredno-nazadnjačko, itd.) ovo razlikovanje je osnovica orijentiranja aktera u političkom prostoru (Bobbio 1994: 44-52). Prisutnost pojma u političkom životu ne rješava, međutim, pitanje njegova sadržajnog određenja. U odgovoru na to pitanje metodički ću slijediti dosjetku koja se neposredno nakon sloma komunizma pojavila u naslovu feljtona nekih europskih novina.² Niz napisa pod naslovom *What's left?* istraživao je pitanje “što je lijevo?” (jedno značenje engleske rečenice) kao pitanje “što je preostalo?” (drugo značenje rečenice). Drugim riječima: što je preostalo

¹Pogledamo li ekstremne slučajeve dvojnog korištenja socijaldemokratske etikete, nameće se sljedeća usporedba: slovenski socijaldemokrati Janeza Janše, ali također i portugalski socijaldemokrati, otprilike s jednakom uvjerljivošću nose taj naziv kao i stranka Vladimira Žirinovskog atribut liberalne stranke.

²Koliko mi je poznato, riječ je o engleskom listu *The Times* i njemačkom *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, no možda se nešto slično pojavilo i u drugim europskim novinama.

od lijevog samorazumijevanja i programatskog naslijeđa, ali i od utjecaja političkih snaga koje se smatraju lijevima. Na tragu tog naputka htio bih ispitati u kojoj mjeri su se izmijenile tradicionalne ideološko-programatske odrednice ljevice te mogu li se nazrijeti novi programski orijentiri koji bi mogli poslužiti kao odgovor na krizu ljevice?

2. Ideološko naslijeđe ljevice: između zastarijevanja i inovacije

Elementi koji čine lijevu ideološku tradiciju, odnosno svojevrsnu lijevu ortodoksiju, mogu se podijeliti u dvije skupine: s jedne strane postoji niz ideoloških odrednica koje su zajedničke svim lijevim strankama, ili bar njihovoj velikoj većini, unatoč fundamentalnim rascjepima koji su obilježili dvjestogodišnju povijest ljevice; s druge je strane nekoliko programsko-političkih elemenata bilo u središtu sukoba i diferenciranja na ljevici, uključujući i sukob koji je nakon Oktobarske revolucije proizveo podjelu na socijaldemokratsko-socijalističku i komunističku ljevicu. U prvu skupinu pripadaju sljedeće odrednice: ideja o primatu proizvodne sfere i središnjoj ulozi rada u formiranju društva, odbacivanje privatnog vlasništva, antitržišna orijentacija, društveni egalitarizam, prevlast kolektivističkih vrijednosti nasuprot individualizmu i optimistička filozofija povijesti. U drugoj su skupini temeljne političke opreke koje su sve do danas izvorom sukobljavanja na ljevici: opreka između internacionalizma i nacionalizma, parlamentarne demokracije i diktature proletarijata, reforme i revolucije te prihvaćanje ili odbacivanje nasilja kao metode političke borbe. Pokušat ću ukratko skicirati osnovne sadržaje ovih ideoloških odrednica i opreka unutar lijeve tradicije te ispitati u kojoj su mjeri ti sadržaji zastarjeli i prevladani, odnosno kojim su promjenama podvrgnuti u postkomunističkom razdoblju.

1. Ljevica je izvorno vezana uz radnički pokret i dugo se razvija kao njegov dio (ili općepolitički izraz).³ U skladu s tom okolnošću je i ideološka usredotočenost ljevice na sferu rada, ideja da su problemi i proturječja u organizaciji proizvodnje izvor svih društvenih proturječnosti. Lijeve programi odatle imaju obilježje “utopija radnog društva” (Habermas 1985.).

Primat proizvodnje nije samo društveno i politički utemeljen, nego ima i svoj teorijski korijen u Marxovoj antropologiji i filozofiji povijesti. Čovjek je određen kao proizvodno biće, a svjetska povijest kao jedinstveni proces samoproizvođenja čovjeka, odnosno ozbiljenja njegovih generičkih snaga

³Lijeve su stranke, doduše, oduvijek u sebi sadržavale tenziju između intelektualnih elita s pretenzijom na vodstvo i masovnog sljedbeništva. Za tu je tenziju tipično lenjinističko nepovjerenje prema sindikalizmu radništva kao i cjelokupna odatle izvedena teorija revolucionarne avangarde; iako ne u tako radikalnom obliku, ta tenzija postoji i u socijaldemokratskoj tradiciji.

kroz proces proizvodnog opredmećenja i prisvajanja prirode, koji svoj telos ima u dovršenoj “humanizaciji prirode”. Odatle su i sve lijeve utopije idealnog društva zapravo varijante racionaliziranog radnog društva, dok su sadržaji i ciljevi političke prakse lijevih stranaka usredotočeni na reforme kapitalističkog proizvodnog pogona ili pak na njegovu radikalnu reorganizaciju. Konzekvencija je takvog razumijevanja, međutim, da druga područja i oblici života (politika, kultura i umjetnost, obitelj i odnosi među spolovima, itd.) nemaju specifično vlastito utemeljenje, nego su izvedenice sfere rada. Radnička klasa, odnosno njezina avangarda, imaju dominantnu političku ulogu; sve druge socijalne grupacije i njihove političke organizacije imaju status podređenih saveznika (ako nisu određeni kao “klasni neprijatelj”). “Utopija radnog društva” sadrži i specifično eshatološko očekivanje da će se s promjenom organizacije proizvodnje riješiti i svi drugi društveni problemi.

Ovaj središnji element lijeve ortodoksije postao je upitan, ako ne i sasvim opsoletan, u svim svojim aspektima.

- Produktivistička antropologija i “ontologija rada” neprihvatljive su zbog svoga teorijskog redukcionizma. Nasuprot tome, valja uvažiti autentičnost strukturnih načela različitih područja života, međusobnu *nesumjerljivost* i nesvodivost različitih životnih sfera (Walzer 1983.).

- Promijenila se socijalna osnovica na koju su se tradicionalno oslanjale lijeve stranke: industrijsko radništvo se brojčano znatno smanjilo, dok je srednja klasa doživjela veliki porast. Istodobno se javljaju novi oblici socijalne marginalizacije koja pogađa grupe što se ne mogu organizirati i mobilizirati na način radničkog pokreta (umirovljenici, hendikepirani, samohrane majke, imigranti, dugotrajno nezaposleni, mladi koji su eliminirani iz procesa školovanja). Ove su promjene izazvale dvije suprotne reakcije: ili zatvaranje u sve užu i sve ortodoksniji krug tradicionalnog radništva po cijenu političkog okoštavanja i imobilnosti (što vrijedi za komunističke partije u nizu europskih zemalja, osobito francusku KP), ili pretvaranje u tzv. pučke ili catch-all stranke koje nastoje privući glasače iz svih socijalnih slojeva (Offe 1994: 179-206). Iako se lijeve stranke još uvijek jednim dijelom oslanjaju na radnički pokret, napuštena je simbiotska veza s njim.

- Kriza “radnog društva” i radničkog pokreta posljedica je tehnoloških inovacija koje smanjuju vremenski fond rada nužan za reprodukciju društva (ali i fond radnog vremena s kojim društvo raspolaže). Posljedične pojave su dugotrajna nezaposlenost, strukturne promjene u važnosti pojedinih sektora ekonomije (smanjenje sekundarnog i rast tercijarnog sektora) te promjena dominantnog obrasca rada (uslužni i decentralizirani rad dolazi umjesto industrijskog rada koncentriranog u tvorničkom pogonu). Jedna od posljedica je i kriza sindikalnog organiziranja te odatle proizašla potreba za novim oblicima kolektivnog djelovanja u sferi rada. Problemi organizacije proizvodnje, odnosa moći u proizvodnji te humanizacije radnih uvjeta nisu izgubili na važnosti. Unutar sfere rada stoga participacija zaposlenih, uvažavanje interesa organiziranog radništva i poboljšanje radnih uvjeta

ostaju važnim elementima lijevih programa (iako ih prihvaćaju i druge političke snage). Međutim, najvažniji se problemi na političkoj agendi tiču drugih životnih područja: obrazovanja, zdravlja, komunikacije i informiranja, zabave, odnosa prema kulturnim manjinama, odnosa među spolovima. Ljeva programatika se mora u većoj mjeri okrenuti ovom širokom spektru problema i napustiti svoju centriranost na proizvodnju, ako želi izbjeći političku opsoletnost i marginalizaciju.

2. Tradicionalni je sastojak lijeve ortodoksije u njezinim različitim varijantama bilo odbacivanje privatnog vlasništva, osobito kao jedne od osnovnih institucija na kojima počiva organizacija proizvodnje. Korijen neprijateljstva je izvorna marksistička dijagnoza o privatnom vlasništvu kao glavnom krivcu za dihotomni rascjep građanskog društva između kapitalista i proletara, izvoru eksploatacije i otuđenja.⁴ Odatle je središnjim elementom svakog ortodoksnog lijevog programa uvijek bilo ukidanje (ili bar značajno ograničenje) privatnog vlasništva: nacionalizacija ekonomskih resursa, državno vlasništvo kao dominantni organizacijski princip (uz podvarijantu specifične samoupravne koncepcije društvenog vlasništva).

Današnje su se pozicije, dakako, udaljile od onih iz 19. stoljeća. Socijaldemokracija u Europi napustila je radikalno neprijateljstvo prema privatnom vlasništvu, čak i u realsocijalizmu ono je u ograničenom opsegu ponovo legalizirano. Međutim, zadržana je načelna podozrivost prema privatnom vlasništvu, kao i preferencija za druge oblike vlasništva (državno, zadružno, samoupravno). Istodobno je zanemarena stvarna diverzifikacija tipova vlasništva kao i metamorfoza privatnog vlasništva koja je na djelu u razvijenim kapitalističkim ekonomijama, u fenomenima kao što je uspon menadžmenta i raspršenje vlasničkih prerogativa na različite aktere pa sve do pojava kao što su koncepcija “pučkog kapitalizma” i porast uloge investicijskih fondova.

Nakon sloma komunizma može se reći da je državno vlasništvo temeljito kompromitirano kao izvor totalitarizma i potiranja individualnih sloboda. Privatno vlasništvo se razumije najprije kao temeljno i neotuđivo ljudsko pravo, jamstvo slobode pojedinca i pretpostavka utemeljenja subjekata građanskog društva kao osoba. Istodobno se može reći da je državno vlasništvo kompromitirano i kao ekonomski neracionalno (što važi i za nacionalizirane sektore zapadnih ekonomija). Iz te perspektive privatno vlasništvo se razumije kao neukidivi mehanizam distribucije investicijskog rizika i pretpostavka dinamičke organizacije ekonomije.

Ipak, ostaje jedan fundamentalni problem: akumulacija moći na temelju akumulacije vlasništva. Ljevica se stoga mora i dalje zalagati za javnu kontrolu privatnog vlasništva i osobito njegova nagomilavanja (ali samo sredstvima pravne države); njegovo ograničenje i supstituciju tamo gdje

⁴Ta se dijagnoza u raznim varijacijama pojavljuje i u drugim lijevim ideološkim strujama, primjerice anarhizmu.

njegovi eksterni troškovi postaju nepodnošljivi za cjelinu društva ili tamo gdje zbog neprofitabilnosti ne uspijeva zadovoljiti kolektivne potrebe.

3. S negacijom privatnog vlasništva u lijevoj je tradiciji usko povezano i odbacivanje tržišta. Antitržišna orijentacija nije samo posljedica činjenice da su radnici te općenito svi ovisno zaposleni, čije interese ljevica želi zastupati, najviše pogođeni “tržišnom anarhijom” te je se stoga hoće ograničiti ili sasvim prevladati. Dublji teorijski korijen te orijentacije leži također u “ontologiji rada” i iz nje izvedenoj racionalističkoj utopiji radnog društva. U toj se perspektivi smatra da se nacionalna ekonomija može racionalno urediti poput kućnog gospodarstva ili jedinstvene korporacije. Ta ideja proizlazi zapravo iz monističkog pojma uma (Križan, 1991.) koji pretpostavlja organizaciju cjelokupnog društva na temelju jedinstvene racionalnosti (a to je instrumentalna racionalnost proizvodne sfere), mogućnost neproturječne integracije pojedinačnih i kolektivnih interesa, ideal totalne transparentnosti i beskonfliktnosti društva.

Konzekvencije negacije tržišta izvedene iz ovakvog monističko-racionalnog ideološkog obzora, raznolike su. U radikalnoj komunističkoj varijanti to su potpuno ukidanje tržišta, komandna ekonomija i centralističko planiranje, “dikatura nad potrebama” (Feher et al. 1983.; u reformističkoj socijaldemokratskoj varijanti težnja za maksimalnim ograničavanjem, korekcijom i parcijalnom supstitucijom tržišta.

Antitržišna orijentacija kao bitna odrednica lijeve ortodoksije prevladana je još prije sloma komunizma. To nije samo posljedica uvida u ekonomsku neracionalnost pokušaja za potpunom supstitucijom tržišta nego i odbacivanja monističkog racionalizma te uvjerenja da ukidanje tržišta od strane svemoćne države dovodi u pitanje individualne slobode.⁵ Danas većina socijaldemokratskih stranaka prihvaća tržište kao društveni mehanizam neophodan za racionalnu alokaciju resursa, uz dodatak da su potrebni i određeni korektivni mehanizmi te osobito jedan tip državne ekonomske politike koji će spriječiti, ili bar ublažiti, cikličke krize. Šezdesetih godina čak je i reformirana realsocijalistička teorija planiranja priznala nužnost makar ograničenog tržišta, ali zbog političkih razloga nije bila u stanju u praksi provesti odatle izvedene konzekvencije.

Dakako, problem s tržištem ostaje, u nacionalnim ekonomijama jednako kao i na globalnoj razini. Tržište proizvodi izrazito nejednaku distribuciju resursa i rizika, visoke eksterne troškove na nizu područja (primjerice na području zagađenja okoliša), imperfektnu racionalnost integracije ekonomskih procesa koja dovodi do cikličkih kriza. Ako je danas prevladana utopija harmoničnog transparentnog društva zasnovanog na monističkoj ra-

⁵Treća, izvorno “samoupravna”, varijanta, tj. zamjena tržišta kompleksnim sustavom savjeta i višestupanjskim procesom dobrovoljnog (a ne komandnog) planiranja i usuglašavanja interesa, nije nikad dospjela dalje od relativno apstraktnog modela, u kojem većina problematičnih detalja ostaje neriješena.

cionalnosti i podvrgnutog centralnom planiranju, onda je isto tako zastarjelo postala i neoliberalna/neokonzervativna utopija tržišnog društva u kojoj nesputana racionalnost tržišta dovodi do društvenog blagostanja i optimalne ekonomske ravnoteže. Stoga nužnim sastojkom lijeve programatike ostaje ideja korekcije tržišta te osobito sprečavanja ili ublažavanja njegovih socijalnih, ekoloških i inih negativnih posljedica. Osim toga, osobito je važno za tranzicijska društva (ne samo u bivšim komunističkim zemljama) da se tržišne transakcije usidre unutar čvrstog institucionalno-pravnog okvira. U suprotnom, umjesto razvijenog liberalno-demokratskog kapitalizma dobiva se tek neku varijantu “političkog” ili “razbojničkog” kapitalizma, s kriminalom, klijentelizmom i korupcijom kao dominantnim društvenim praktikama.

4. Ideja jednakosti kao najviša vrijednost bitno je obilježje cjelokupne ljevice. Odatle se u lijevoj političkoj programatici osobito izvodi društveni egalitarizam: zahtjev za prevladavanje naslijeđenih ili tržišnim ekonomskim transakcijama proizvedenih društvenih nejednakosti. Različite su konzekvencije tog zahtjeva u socijaldemokratskoj i komunističkoj varijanti:

- Socijaldemokracija je izgradila socijalnu državu odnosno državu blagostanja koja uključuje državnu preraspodjelu bogatstva radi ublažavanja nejednakosti, državno jamstvo socijalne sigurnosti za sve koji su pogođeni tržišnim rizicima, potporu socijalno slabijima radi osiguranja pravične konkurencije među pojedincima, grupama i organizacijama (jednakost šansi, onemogućavanje monopola).

- Komunizam je uspostavio radikalni egalitarizam, državnu nadležnost za zadovoljenje svih potreba i stoga njezinu kontrolu nad društvenom alokacijom dobara i nagrada. U tom se sustavu ostvaruje ne samo jednakost šansi nego jednakost nagrada i društvenih položaja.

Danas su u postkomunizmu obje varijante dovedene u pitanje. Socijalna država je u krizi zbog nemogućnosti očuvanja postojećih mehanizama socijalne sigurnosti i ublažavanja nejednakosti. Ona proizvodi niz neželjenih posljedica: gušenje ekonomske inicijative i konkurencije, birokratizaciju socijalnih službi koje postaju nesposobne za rješavanje niza socijalnih problema (primjerice novo urbano siromaštvo, narkomanija, negativni demografski razvojni trend i sl.).

Komunistički radikalni egalitarizam u realnosti je funkcionirao kao specifičan okoštali sustav nejednakosti. U uvjetima ekonomije nestašice (“diktatura nad potrebama”) nastao je čitav sekundarni, neformalni mehanizam društvene distribucije dobara (korupcija, nepotizam i protekcija) koji osigurava kolektivne privilegije političke birokracije i reproducira neegalitarnu društvenu strukturu.

Za suvremenu lijevu programatiku odatle se nameće značajna konzekvencija: radikalni je egalitarizam neprihvatljiv, iako ideja jednakosti i socijalne pravde ostaje jednim od bitnih sastojaka lijevih programa. Pouka je krize socijalne države i sloma realsocijalističkih poredaka birokratski rep-

roducirane nejednakosti da državni mehanizmi redistribucije ostaju neminovni, ali se nužno moraju ograničiti i nadopuniti komplementarnom ulogom koju mogu odigrati solidarna društvena udruženja. Na tom području inovacije nudi komunitaristička teorija: solidarnost dobrovoljnih asocijacija građana treba da, gdje god je to moguće, nadopuni ili čak supstituira državno-birokratske i tržišne mehanizme.

Postoji, k tome, još jedna dimenzija egalitarizma. Problemi socijalne nejednakosti u sve većoj su mjeri problemi odnosa u globalnoj ekonomiji te ekonomskog položaja pojedinih društava i njihovih radno ovisnih slojeva na svjetskoj ljestvici bogatstva i moći. Eksteriorizirani problem bijede zapadnih društava pojavljuje se kao masovna bijeda u mnogim društvima Trećeg svijeta (Latinska Amerika, Afrika, Azija), dugotrajna ekonomska stagnacija ili čak nazadovanje (većina afričkih društava), i odatle rezultirajući imigrantski pritisak na razvijena zapadna društva. Ovo područje globalne nejednakosti i problema što odatle proizlaze ostaje jednim od najvažnijih neriješenih pitanja koja traže inovativne odgovore na ljevici, budući da je realsocijalistički model autarkičnog razvoja društava Trećeg svijeta, izuzetno popularan i među lijevima intelektualcima na Zapadu, doživio neuspjeh.

5. Dio lijeve tradicije u njezinim glavnim tokovima je i primat kolektivističkih vrijednosti nad individualističkim. Riječ je o kolektivističkim vrijednostima nastalim u krilu radničkog pokreta: klasnoj solidarnosti i klasnom interesu radnika kao primarnim ciljevima, dok su u toj perspektivi individualna prava od sekundarnog značenja. Teorijski je taj primat kolektivnog djelovanja i kolektivnih subjekata utemeljen u specifičnom shvaćanju povijesti kao “povijesti klasnih borbi”, u kojoj se pojedinci pojavljuju samo kao eksponenti klasnih interesa. Ova izvorna kolektivistička pristranost perpetuirala se u glavnim lijevim strankama. U blažem obliku izražava je socijaldemokratski programatski naglasak na kolektivnim pravima (najčešće: klasnim pravima zaposlenih) i zanemarivanje individualnih prava i sloboda; u radikalnom komunističkom obliku ona podrazumijeva potpuno podčinjavanje pojedinca kolektivnom interesu koji propisuje revolucionarna avangarda.

Taj komunistički totalitarni antidualizam bio je jedan od uzroka krize njegove legitimnosti, osobito u istočnoeuropskim društvima pod sovjetskom kontrolom, te napokon i njegova sloma. Drukčija kolektivistička pristranost zapadnoeuropske socijaldemokracije, njezina preokupacija tradicionalnim socijalnim pravima kao kolektivnim, dovela je u promijenjenim okolnostima do njezine legitimacijske krize i gubitka značajnog dijela biračke podrške. Nove teme koje su usredotočene na individualna prava zadobivaju političku relevantnost od kraja šezdesetih godina: pluralitet individualnih životnih stilova i sloboda kulturnog odabira, novi društveni pokreti zasnovani na mobiliziranju zainteresiranih i informiranih pojedinaca (a ne više na klasnoj solidarnosti), novi uspon normativne ideje građanskog društva kao prostora aktualizacije ljudskih prava pojedinca, preispitivanje tradicionalnih identiteta

(primjerice uvriježenih spolnih uloga) — sve su to pojave u razvijenim zapadnim društvima koje glavne lijeve stranke dugo vremena nisu uzimale na znanje. To je otvorilo prostor za nove političke snage (zelene, različite protestne stranke) i nove oblike političkog aktivizma (građanske inicijative, civilni neposluh, nove pokrete).

Individualistički deficit u međuvremenu je dijagnosticiran na ljevici, niz europskih socijaldemokratskih stranaka okrenuo se novim temama i interesima usredotočenim na individualna prava. Sloboda individualnih *life politics* (Giddens, 1991.) programatska je odrednica od središnje važnosti za suvremenu ljevicu. U stanovitom smislu, napuštanje kolektivističkih vrijednosnih orijentacija na ljevici također je izraz potrošenosti utopija radnog društva. Ovo je stoga jedno od područja na kojima dolazi do velike preobrazbe tradicionalnog lijevog identiteta. Kao element kontinuiteta ostaje briga za ekonomske i socijalne pretpostavke realizacije individualnih prava.

6. Na posljertku, zajednički element lijeve ortodoksije je i “optimistička” filozofija povijesti, ideja napretka utemeljena u prosvjetiteljstvu. Ta racionalistička filozofija povijesti razumije povijesni proces kao poprište univerzalne i unilinearne evolucije, čiji je cilj racionalno organizirano društvo (mišljeno u obzoru već spomenute antropologije i ontologije rada). Povjerenje u neminovnost i automatizam povijesnog napretka bilo je (a djelomično je još i danas) ključnim obilježjem, kako socijaldemokratskih tako i komunističkih stranaka.

Danas smo, međutim, suočeni sa zastarjelošću svake racionalističke filozofije povijesti, propašću komunističkih sustava koja praktički opovrgavaju ortodoksno-marksističku povijesnu teleologiju, ali i krizom modernosti utemeljene u samo jednom racionalističkom modelu društva. Konzekvenca je tog stanja nužnost da se odustane od progresističkog optimizma, odbacivanje modela unilinearnog rasta i nestanak jedinstvene racionalističke “metanaracije”. No unatoč tome, ljevica mora ustrajati na očuvanju i dovršetku modernosti čija je suština ideja univerzalističkih, refleksivno legitimiranih vrijednosti na svim životnim područjima (što se suprotstavlja tradicijskoj zadanosti, koja je ionako postala upitna).

7. Opreka internacionalizma i nacionalizma izvor je trajnog sukoba i diferenciranja na ljevici. Ona je izvorno povod raskola u 2. internacionali početkom Prvog svjetskog rata, jedan od uzroka nastanka Komunističke internacionale i optužbi na račun socijaldemokracije zbog “nacionalizma”. No iako je komunizam nastupao pod borbenom lozinkom internacionalizma, njegovo pervertiranje u sredstvo imperijalne politike Sovjetskog Saveza na dramatičan je način prouzročilo aktualizaciju nacionalizma: bilo kao latentne dimenzije vladajuće politike u sovjetskom imperiju, oslonjene na velikoruski šovinizam, bilo kao oblika legitimiranja realsocijalističkih režima koji su nastojali izboriti autarkiju u odnosu na komunističku velesilu (primjerice u Albaniji, Rumunjskoj, Kambodži). Nakon sloma komunizma nereformirane ili samo kozmetički reformirane komunističke partije glavni su nosioci nacionalističkih političkih programa. Nacionalistička populistička re-

torika postaje njihovim glavnim sredstvom mobilizacije političke podrške (primjerice u Srbiji, Rusiji, Rumunjskoj, itd.). Boljševički revolucionarni internacionalizam tako je završio u borniranom, autarkičnom nacionalizmu.

S druge strane, socijaldemokratska ljevica se usmjeruje k internacionalnom povezivanju, osobito nakon Drugog svjetskog rata, ali nije imuna na izazove nacionalističkog populizma. Danas kao kriterij otvorenosti za međunarodnu suradnju i prevladavanje nacionalističke zatvorenosti može poslužiti stav prema europskoj integraciji: primjerice, većina reformiranih komunističkih partija u Istočnoj Europi zagovara tu integraciju, kao što je podržava i većina zapadnoeuropskih socijaldemokrata.⁶ No s ljevice dolaze i kritike europske integracije (tipični argumenti: integracija pogoduje kapitalu, a ne radnicima; europska birokracija koncentrira previše moći u svojim rukama, nije podložna demokratskoj kontroli). Stoga se može zaključiti: opreka internacionalizam — nacionalizam nije danas izvorom specifičnoga lijevog identiteta (kao što je to moglo izgledati u doba “komunističkog internacionalizma”). Međunarodna integracija programska je odrednica svih političkih snaga koje zastupaju vrijednosti modernosti. Međutim, odnos prema njoj može poslužiti kao razdjelnica unutar same ljevice: između stare autoritarne i autarkične ljevice, sad oslonjene na nacionalizam, i suvremene postkomunističke ljevice.

8. Istodobno s pitanjem internacionalizma ljevica se tijekom prvoga svjetskog rata podijelila i na pitanju odnosa prema parlamentarnoj demokraciji: raskol je suprotstavio europsku socijaldemokratsku maticu, koja je prihvatila pravila parlamentarne demokracije, i komuniste, koji su odbacili parlamentarizam kao puku “formalnu demokraciju” i prikrivenu “dikaturu buržoazije”. Valja ipak imati na umu da se ideološka podjela unutar ljevice ne može svesti na dihotomiju parlamentarizam nasuprot diktaturi proletarijata pod vodstvom komunističke avangarde. Unutar ljevice postojao je cijeli spektar antiparlamentarnih pozicija, od anarhosindikalizma do različitih koncepcija demokracije savjeta. Zajedničko obilježje bilo je nepriznavanje autonomije političkog u odnosu prema proizvodnoj sferi.

U postkomunističkom razdoblju nismo suočeni samo s definitivnom kompromitiranošću boljševičkog modela diktature proletarijata. Zastarjelost “utopijâ radnog društva” ima za posljedicu i nepovratno zastarijevanje svih njihovih institucionalnih operacionalizacija u obliku savjetske demokracije. Parlamentarna demokracija ostvarila je povijesnu pobjedu: ona je univerzalno prihvaćena kao institucionalni oblik političke organizacije kompleksnih suvremenih društava, utemeljen na načelu odvojenosti autonomnih sfera društvenog života, njihovih specifičnih institucija i medija komunikacije. Ljevica koja hoće biti na razini bitnih problema modernosti mora prihvatiti parlamentarnu demokraciju kao dio vrijednosnog i proceduralnog konsenzusa svih političkih grupacija koje se danas legitimno pozivaju na prosvjetu-

⁶To, doduše, nije nikakva socijaldemokratska specifičnost, budući da europsku integraciju podržava i velika većina liberalnih i konzervativnih stranaka.

teljsku tradiciju. Istodobno, taj je konsenzus kriterij diferenciranja na ljevici: on omogućuje distanciranje od onih snaga (poput, primjerice, srpskih socijalista) čije je prihvaćanje pluralizma i parlamentarizma puka fasada iza koje se skrivaju autoritarnost i populizam.

9. Stalni izvor polarizacije na ljevici, povijesno stariji od spora oko internacionalizma i parlamentarne demokracije, bila je dilema: reforma ili revolucija. Marx i marksizam dali su ovoj dilemi specifičnu povijesno-filozofijsku podlogu. Revolucije su teorijski utemeljene u samoj “logici” povijesnog procesa. Njihova nužnost proizlazi iz razvoja proizvodnih snaga i neprilagodljivosti pravno-političke “nadgradnje”, koja se u određenim povijesnim razdobljima pretvara u prepreku razvoju. Prijelazi iz jedne u drugu povijesnu epohu, iz niže u višu “ekonomijsku formaciju društva” ne mogu se zbiti bez revolucionarnog prevrata. Građanski svijet ne omogućuje “dovršetak povijesti”, uspostavu racionalnih društvenih institucija, ukidanje otuđenja i humanu egzistenciju većeg dijela društva egzistencijalnom nuždom prinudenog na najamni rad. Sama je temeljna struktura društva, koja počiva na privatnom vlasništvu i tržištu, tu shvaćena kao proturječna. Zbog toga je nužna proleterska revolucija koja treba da sruši stari poredak i uspostavi komunizam; osim toga, revolucija je i nužno sredstvo socijalnog učenja, koje najamno radništvo pretvara u asociране proizvođače sposobne za racionalnu organizaciju društvene proizvodnje. Ova eshatološka koncepcija povijesti prokazuje svako reformističko prilagođavanje kapitalizmu i bezuvjetno zahtijeva opredjeljivanje između reforme i revolucije, *tertium non datur*. Jedna je nužna konzekvencija te koncepcije, sadržana u Marxovoj antropologiji i ontologiji rada, već naznačena: revolucijom uspostavljeni komunizam mišljen je, u obzoru “utopije radnog društva”, kao društveni poredak organiziran po racionalnim principima izvedenim iz same sfere rada. Praktični revolucionarni radikalizam komunista, kao i niza drugih lijevih struja (uključujući osobito mnoge intelektualce na Zapadu), konzekvencija je ovoga povijesno-filozofijskog utemeljenja.

Iz postkomunističke se perspektive danas može reći da je marksistički pojam revolucije nepovratno prevladan. Dovršetak projekta modernosti *ne može se misliti* iz perspektive “utopije radnog društva”. Kompleksna moderna društva ne mogu se revolucionirati niti radikalno preurediti prema Marxovu komunističkom obrascu, u najmanju ruku ne bez kobnog ukidanja društvene kompleksnosti s totalitarnim konzekvencijama. To ne znači da su radikalne utopije postale nemoguće, već je riječ o tome da se one više ne mogu osloniti na jednu, središnju, racionalističku “metanaraciju” modernosti. Umjesto jednog dominantnog, valja uvažiti pluralnost utopijskih projekata, vezanih uz raznolike životne perspektive pojedinaca i grupa. Suvremena ljevica mora uzeti na znanje takvo stanje stvari i programski ga preraditi. Zadržavanje tradicionalnog marksističkog koncepta revolucije samo je izraz dogmatskog okoštavanja, koje će zasigurno još dugo obilježavati dio lijevih pozicija.

10. Odnos prema nasilju u povijesti ljevice relevantan je za unutrašnje raskole i suprotstavljanja na dvije razine: na razini pitanja primjene nasilja kao sredstva političke borbe unutar nekog poretka, te pitanja nasilja u međunarodnim odnosima i mogućnosti da se pod stanovitim uvjetima legitimira rat. Shematska je klasifikacija i tu suprotstavljala dvije glavne struje ljevice u dvadesetom stoljeću, socijaldemokraciju i komunizam. Međutim, to je površna i bitno ideologizirana slika. Točno je, s jedne strane, da je socijaldemokracija odbacila nasilje kao metodu unutarnje političke borbe, ne samo u obliku oružanog ustanka ili terorizma nego i u obliku političkog generalnog štrajka. U pogledu prihvaćanja i legitimiranja rata socijaldemokrati su u raznim zemljama, ovisno o okolnostima, zagovarali različite opcije. S druge strane je točno da se komunizam nikad nije načelno odrekao nasilja kao metode političke borbe. No pacifistička retorika komunističkih režima nakon Drugog svjetskog rata, koja je imala odjeka među političkim sljedbenicima na Zapadu, bila je tek puka ideološka retorika: komunistički sustavi sudjelovali su u utrci u naoružavanju i proveli su niz vojnih intervencija.

Pitanje nasilja u političkoj borbi za europsku je ljevicu posljednji put u zaoštrenom obliku postavljeno povodom pojave urbane gerile te korištenja nasilnih oblika protesta u novim društvenim pokretima sedamdesetih i osamdesetih godina. Čini se da je odgovor prilično jasan: demokratska politika treba da bude prostor nenasilja. Čak i kad se protestno dovode u pitanje represivne institucije ili monopolizirana struktura moći unutar nekog sustava, oblici političke borbe moraju ostati nenasilni. Drukčije stoji s pitanjem odnosa prema ratu u postkomunizmu. Ortodokсна pacifistička opcija kao tipično lijeva ozbiljno je dovedena u pitanje povodom zaljevskog rata te osobito kasnije povodom rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Znatan dio ljevice pacifizmu je suprotstavio “belicističku” poziciju: nasilje i rat mogu biti legitimno sredstvo demokratskih režima u obrani od agresije autoritarnih režima te u sprječavanju masovnog kršenja ljudskih prava i genocida.⁷ Ovo pitanje nedvojbeno će i u budućnosti ostati predmetom kontroverzi i podjela na ljevici, budući da je na njega teško dati jednoznačan i potpuno neproturječan odgovor.

⁷Dobar je primjer “belicističke” pozicije na ljevici britanski *Savez za obranu Bosne i Hercegovine*, koji u svom manifestu, primjerice, kaže: “Podupiremo ukidanje međunarodnog embarga na oružje, koji je spriječio narod Bosne i Hercegovine da se efektivno brane od agresije. (...) Podupiremo svaku akciju međunarodne zajednice, uključujući i vojnu akciju, koja smjera osiguranju pravednog mira u Bosni i Hercegovini” (*Bosnia Report*, br. 15, April/May/June 1996.).

3. Zaključak

Kriza ljevice u postkomunizmu nije slučajna ni prolazna pojava. Ona je izraz upitnosti većine tradicionalnih odrednica ideološkog i političkog identiteta ljevice. Te su odrednice djelomice kompromitirane, a djelomice zastarjele ili naprosto neprimjerene problemima suvremenog kompleksnog društva. Najopćenitije govoreći, ljevica se treba zalagati za obranu univerzalističkih vrijednosti kao i za nastavljanje još uvijek nedovršenog procesa modernizacije, ona je dio tradicije prosvjetiteljstva, kojoj treba ostati vjerna na reflektiran način, upravo sad kad je sa slomom komunističkih sustava dovršen “građanski rat unutar prosvjetiteljstva” (Stephen Holmes). Zamršena struktura problema koje pred nas postavlja moderno društvo zahtijeva inovativne i raznovrsne odgovore. Ti odgovori ne mogu više biti plod jedne jedinstvene racionalističke “metanaracije” na način kako je to još u prvoj polovici dvadesetog stoljeća bila pretenzija marksizma. No bez novih teorijskih i praktičkih odgovora na otvorene probleme modernosti ne može biti istinskoga političkog oporavka ljevice.

Literatura

Bobbio, N., 1994.: *Rechts und Links. Gründe und Bedeutungen einer politischen Unterscheidung*, Wagenbach, Berlin (talijanski izvornik: *Destra e Sinistra*, Donzelli Editore, Rim, 1994.)

Feher, F. et al., 1983.: *Dictatorship over Needs*, Basil Blackwell, Oxford

Giddens, A., 1991.: *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Polity Press, Cambridge

Habermas, J., 1985.: *Neue Unübersichtlichkeit*, Suhrkamp, Frankfurt am Main

Križan, M., 1991.: *Um, modernizacija i društveni poreci sovjetskog tipa*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka

Offe, C., 1994: *Contradictions of the Welfare State*, Hutchinson, London etc.

Nenad Zakošek

THE LEFT IN POSTCOMMUNISM

Summary

The collapse of the communist systems has brought about the crisis of identity and the political efficacy of the left not solely in Eastern Europe but in the West as well. Due to this situation, the author claims, all the elements of the traditional leftist identity have come under scrutiny. This applies both to the political ingredients common to all leftist parties (the primacy of economy, rejection of private ownership and market, egalitarianism, collectivism and the theory of progress) as well as the elements which instigated irreconcilable differentiations within the left (internationalism vs nationalism, parliamentary democracy, the attitude towards violence, reform vs revolution). The author concludes that due to the complex structure of the problems facing leftist parties and other political protagonists as well, there is little possibility for the emergence of an all-embracing leftist political programme; instead, partial programme variations should be expected.